

XIX. YÜZYILIN SONU İLE XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA RUSYA'NIN TÜRK DÜNYASI ÜZERİNDEKİ DİL ASİMİLASYONU SÜRECİ VE SONUÇLARI

 İlker TÜRKMEN^a

Öz

Yüzyıllar boyunca Türklerle meskûn olan Türkistan'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya tarafından işgal edilmesi, çeşitli sebeplere bağlıdır. Bu işgal sürecinden sonra Türkistan'ın asimilasyon politikaları ile Ruslaştırılması ve Ortodoksların Ruslaştırılması gündeme gelmiştir. Buna karşılık Türkistanlıların askeri anlamda Ruslara karşı mukavemet gösterebilecek bir gücü bulunmuyordu. Çünkü Türkistan'da yüzyıllardır eğitim konusunda geri kalmışlık hâkim durumdaydı. Rusya Türkistanlıları yerli Rus okullarına gitmeye zorlamıştır. Bu okullarda verilen Rusça eğitim gelecek nesillerin Türkçe ile olan bağlantısının kopmasına sebep olmuştur. Ruslar yerel yayınlar ile kendi propagandasını yapmış, Rusya'nın medeniyet taşıyıcısı olduğu yönündeki söylemlerle istilasını meşrulaştırmak istemiştir. Rusya'nın bu çabası o dönemde çıkarılan yerel Rus basınında açıkça görülmektedir. Rusya karşısında direnmenin fayda etmeyeceğini düşünen bazı Türk aydınları da bu yayınlarda halka seslenmiş ve Rusçanın öğrenilmesi gerektiğini yazmıştır. Bu yazılar halk nezdinde itibar görmemiştir. Türk dili etrafında birleşmek isteyen halk Rus okullarına gitmeme konusunda bir hayli direnmiştir. Cedit okullarına giden öğrencilerin modern bilimler ile tanışması ve aydınlanmasıyla başlayan özgürlükçü düşünce Rusya için tehdit olarak görülmüştür. Yurt dışına öğrenci göndermek isteyenler engellenmiş, Türkistan izole bir bölge haline getirilmiştir. Rusçanın resmi dil olması halkı zor durumda bıraktığından, Türkistanlılar tarafından zorunlu bir şekilde öğrenilmesi gerekmiştir. XX. yüzyıl boyunca yetişen nesiller Rusça öğrenmiş kendi dillerinin yerine Rusçayı tercih edebilecek kadar bu dile aşina olmuşlardır. Günümüzde Türkistanlı gençlerin kendi aralarında öz dilini değil de Rusçayı konuşuyor olmalarının sebepleri incelenmesi gereken bir konudur. Yüz elli yıllık politikanın sonucunda Rusya dil asimilasyonunda başarılı olmuş mudur? Yoksa Türkistanlılar Batı dili diye mi Rusçayı tercih etmektedir? Bu çalışmada raporlar, hatıratlar, dergiler, gazeteler ve telif tetkik eserlerin ışığında Rusya'nın Türk dünyası üzerinde uyguladığı dil asimilasyonu süreci incelenmiş ve sonuçları değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Rusya tarihi, Türkistan, Rusya, Türkçe, Rusça, İliminskiy, asimilasyon, dil.

^a Dr. Öğretim Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir/Türkiye, turkmen.ilker@ahievran.edu.tr

RUSSIA'S LANGUAGE ASSIMILATION PROCESS AND ITS CONSEQUENCES ON THE TURKIC WORLD IN THE END OF THE 19TH CENTURY AND EARLY OF THE 20TH CENTURY

Abstract

The occupation of Turkestan, which had been inhabited by Turks for centuries, by Russia since the second half of the 19th century was due to various reasons. After this occupation process, the Russification and Orthodoxization of Turkestan through assimilation policies came to the agenda. On the other hand, Turkestanis did not have any military power to resist the Russians. Because Turkestan had been backward in terms of education for centuries. Russia forced Turkestanis to attend local Russian schools. The Russian education given in these schools caused future generations to lose their connection with Turkish. Russians made their own propaganda with local publications and wanted to legitimize their invasion with the discourse that Russia was the carrier of civilization. This effort of Russia is clearly seen in the local Russian press published at that time. Some Turkish intellectuals, who thought that resistance against Russia would be useless, addressed the public in these publications and wrote that Russian should be learned. These writings were not respected by the public. The people who wanted to unite around the Turkish language resisted a lot against going to Russian schools. The libertarian thought that started with the enlightenment of the students attending Jadid schools and their acquaintance with modern sciences was seen as a threat to Russia. Those who wanted to send students abroad were prevented and Turkestan was turned into an isolated region. Since the fact that Russian was the official language put the people in a difficult situation, it had to be learned compulsorily by Turkestanis. The generations that grew up throughout the 20th century learned Russian and became familiar enough with this language to prefer Russian over their own language. Today, the reasons why young Turkestanis speak Russian among themselves instead of their native language is an issue that needs to be examined. As a result of a hundred and fifty years of policy, has Russia succeeded in language assimilation? Or do Turkestanis prefer Russian because it is a Western language? In this study, in the light of reports, memoirs, journals, newspapers and copyrighted works, the process of language assimilation implemented by Russia on the Turkic world is examined and its results are evaluated.

Keywords: Russian history, Turkestan, Russia, Turkish, Russian, İlminskiy, assimilation, language.

ПРОЦЕСС РУССКОЯЗЫЧНОЙ АССИМИЛЯЦИИ И ЕГО РЕЗУЛЬТАТЫ В ТЮРКСКОМ МИРЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В Центральной Азии (Туркестане) после периода нахождения в составе России (Российской империи, СССР) на повестку дня встали вопросы русификации и христианизации (“ортодоксализации”) посредством политики ассимиляции. Регион, который веками был заселен тюрками, в конце XIX века был занят Россией. Это произошло по разным причинам. В частности, народы Туркестана не имели военной силы, способной противостоять России. На протяжении веков имела место отсталость в образовании, и люди вынуждены были посещать открывшиеся местные русские

şkoly. Rusское образование, получаемое в этих школах, приводило к тому, что будущие поколения теряли связь с турецким языком. Россия стремилась узаконить свое присутствие, оправдывая завоевание Туркестана цивилизаторской миссией. Это отчетливо видно в публикациях местной русской прессы того времени. Некоторые тюркские интеллектуалы, считавшие, что сопротивление России не принесет пользы, также писали в русских изданиях о необходимости изучения русского языка. Однако эти издания не пользовались уважением общественности. Люди, которые хотели объединиться вокруг турецкого языка, отказывались ходить в русские школы.

Борцы за свободу занимались просвещением, знакомили учеников джадидских школ с современными науками. Они рассматривались как угроза для России. Отправке студентов за границу препятствовали, и Туркестан превратился в изолированный регион. Люди были поставлены в сложное положение, поскольку русский язык был официальным языком и его приходилось изучать обязательно. Поколения, которые выросли на протяжении всего 20 века, выучили русский язык и предпочли его своему родному. Причины, по которым туркестанская молодежь сегодня говорит между собой на русском, а не на родном языке, являются вопросом, требующим изучения. Добилась ли Россия успехов за 150 лет в языковой ассимиляции? Или туркестанцы предпочитают русский язык, потому что это западный язык? В данном исследовании был рассмотрен процесс языковой ассимиляции, осуществляемый Россией в тюркском мире. В исследовании на основе отчетов, мемуаров, журналов, газет и защищенных авторским правом произведений проанализированы результаты этого процесса.

Ключевые слова: Российская история, Туркестан, Россия, Турецкий, Русский, Ильминский, ассимиляция, язык.

Giriş

Türkistan¹ coğrafyasının uçsuz bucaksız steplerinde kendine has bir kültür (göçebe bozkır kültürü) oluşturan Türkler, doğa ile uyumlu bir yaşamı benimsemiştir. Hayvancılığın başlıca geçim kaynağı olması yaylak ve kışlak yerleşiminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu yaşam şekli Türklere durağanlıktan ziyade dinamik bir yapı kazandırmıştır. Tembel bir yaşamı kendisine zül gören ve böyle yaşayanlara "yatuk" diyen Türkler, geniş sahalarda söz sahibi olmayı başarmıştır.²

Kültürel özellikleri aktaran ve kaynaştıran en önemli unsur dil faktörüdür.³ Çünkü her toplum, varlık gayesi olan kültürel mirasını dil sayesinde gelecek nesillere aktarmaktadır.⁴ Dil özelliğini kaybeden bireyin ya da toplumun varlık gayesi de anlamsız

¹ Türklerle meskün bütün Türk ülkelerinin birleşik topluluğunu teşkil eden "Turan" anlamında da kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Oktay, "Türkistan'da Cedit Matbuatı," *Türkistan Dergisi* 1/6 (1953): 16; Naimcan Aşurbay, "Türkistan Ülkesi," *Türkistan Dergisi* 1/6 (1953): 7.

² Faruk Sümer, "Kayı Boyu ve Karakeçililer," *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 34 (1989): 4-5; Şeyda Büyükcın Sayılır, "Türkiye'de Konar Göçerlerin Sosyo-Tarihsel Yapıları," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19 (2013): 28.

³ Tawfik Abdo Taher Anaam Al-sharabi, "Karşılaştırmalı Bir Bakış Açısıyla Dil Öğretiminde Kültür Aktarımı (Türkçe-Arapça Örneğinde)," *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi* 1/1 (2018): 8-9.

⁴ Ali Göçer, "Türkçe Öğretmeni Adaylarının Dil Kültür İlişkisi Üzerine Görüşleri: Fenomenolojik Bir Araştırma," *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013): 26.

olacaktır.⁵ Türk toplumunun köklü geçmişine ve şanlı tarihine bağlı kalarak üretmiş olduğu “Türk Dili”, öz benliğinin en kıymetli hazinesidir.⁶ Tarihi bir gerçektir ki eğer bir toplumun tarihi hafızası kaybettirilmek isteniyorsa öncelikle konuştuğu dil değiştirilir.⁷ Dilini unutanın tarihini de unuttuğu gibi, tarihin doğru bir şekilde öğretilmediği bir toplumda; milli benlik oluşmaz, geçmişinden bihaber olan bilgisiz nesiller yetişir.⁸ Şüphesiz ki emperyalist düşüncedeki devletlerin istediği de tam olarak budur. Bilinçli bir toplumu sömürgeleştirmek kolay değildir. Türkistan’ın içine düştüğü durum bir anlamda bundan ibarettir. Bilgisiz, gelişmemiş, kapalı kalmış, teknolojiye uyum sağlayamamış bir toplumun kendi dilini muhafaza edecek kadar bilinçli olmayışı Rus siyasetinin belirlenmesinde etkili olmuştur.

Yüzyıllar boyunca bağımsız yaşamış bir toplumun tarihini canlı tutması ve nesilden nesille aktarması, Rusya için potansiyel isyan manasına gelecekti. Ayrıca çeşitli Türk boylarının aynı dili konuşması birleşmenin ve güçlü bir mukavemetin sebebi olacaktı. Bütün bunlar göz önüne alındığında Rusya’nın “her Türk boyuna farklı bir dil kazandırma” politikası oldukça manidardır.⁹ Rusya’ya göre işgal edilen Türk topraklarında vakit kaybetmeden Rusça yaygın dil haline getirilmeliydi.¹⁰ Bu doğrultuda bir taraftan Rusçanın ortak konuşma dili olması planlanırken diğer taraftan ise lehçe farklılıkları ayırmaya sebebiyet verecekti.¹¹ Rusya’nın XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde I. Petro zamanında yüzünü Avrupa’ya dönmesi büyük bir atılımın habercisiydi.¹² Petro’nun yeniliklerin önünde en büyük engel olarak kiliseyi görmesi ve etkisini kırmak istemesi Rusya’nın menfaatleriyle örtüşmemiştir.¹³ Çünkü yeni işgal edilen bölgelerde (Sibirya, İdil-Ural, Türkistan gibi) yabancı unsurların Ruslaştırılması ve Ortodoksların kilisenin vazifelerinin başında gelmekteydi. Buralarda başarı sağlanacaksa bu kilisenin etkin olmasından geçiyordu.¹⁴ Misyoner cemiyeti, Kazan Tercüme bürosu gibi oluşumlar kiliseler ile ortak hareket etmekteydi.¹⁵ Çünkü Kazan’da kurulan piskoposluk makamı oldukça köklü bir yapıydı.¹⁶ I. Petro’nun zamanında İlimler akademisinin açılması, dil

⁵ Tuğba Torun, “Varlık ve Dil,” *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2019): 100-101.

⁶ Mehmet Tayanç & Adem İnce, “Türk Ulusal Kimliğinin İnşasında Güneş Dil Teorisinin Rolü ve Önemi,” *İMGELEM Dergisi* 4/9 (2020): 21.

⁷ Enver Kapağan, “Kültür, Tarih ve Kimlik Açısından Dilin Önemi,” *Karabük Türkoloji Dergisi* 4 (2021): 53-54.

⁸ Hayit Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 114.

⁹ Emin Özdemir, “Rusya’nın Kazakistan’da Uyguladığı Kültür Siyasetine Örnek Olarak Dala Vilayeti Gazetesi,” *Turkish Studies* 4/3 (2009): 1701.

¹⁰ Mirzahan Egamberdiyev, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’daki Eğitim Politikası (1870-1917),” *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6/1 (2005): 105-106.

¹¹ A. Bennigsen & C. Lemerrier-Quellejay, *Step’te Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi Altındaki İslam’ın 400 Yılı*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: Ket Basımevi, 1981), 20.

¹² Hatice Kerimov & İlyas Topsakal, “İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 121/239 (2019): 367-369.

¹³ Şir Muhammed Dualı, “XX. Yüzyıl Rusyası Sosyo-Politik Yapısında Rus Ortodoks Kilisesi’nin Rolü,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 26-28.

¹⁴ Zulfıya Şahin, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları,” *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2014): 172; Mustafa Ergün, “Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar,” *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi* 2/1 (2009): 34.

¹⁵ İlyas Topsakal, “Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917),” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 26.

¹⁶ R. M. Muhametşin, “Tatarlarda İslamiyet,” *Avrasya Fatih Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 255-256; Durmuş Arık, “Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hiristiyan Tatarların Dinî İnanışları,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/1 (2006): 72.

çalışmalarına yoğunluk verilmesi gibi gelişmeler¹⁷ dil açısından üstünlük iddiasının temelindeki argümanlardır.

Rusya'nın Türkistan'a yönelik işgal faaliyetleri I. Petro'dan itibaren başlamış olsa da 1850'li yıllara kadar büyük çaplı askeri seferler olmamıştır. Türkistan coğrafyasının içinde bulunduğu parçalanmış yapı Rusların gün geçtikçe güneye inmesine imkân vermiştir.¹⁸ İngiltere'nin Türkistan coğrafyasında izlediği Rus karşıtı faaliyetler Rusya'nın Türkistan üzerine ciddi seferler düzenlemesini gerekli kılmıştır. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hive, Hokand, Fergana, Taşkent gibi şehirler birbiri ardına Rus topraklarına katılmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde İlminskiy politikaları gereği yerini kültür istilasına bırakmıştır. Moskova'dan birbiri ardına Türkistan'a gönderilen Rus komutanlar bölgenin sosyo-kültürel yapısını değiştirmek için oldukça hızlı hareket etmişlerdir.¹⁹ Her türlü yetkiyle donatılmış olan ve vali konumunda bulunan bu komutanlar düzenli olarak Moskova'ya raporlar yazmıştır.²⁰ Bu raporlar incelendiği zaman görülmektedir ki dil konusunda oldukça hassas davranılmıştır. Yerel dillerin unutturulması ya da en asgari düzeyde kullanılması için birtakım çalışmalar ve öneriler bu raporlara yansımıştır.²¹

1) Rusya'nın Türkistan'daki Eğitim Çalışmaları ve Dil Asimilasyonu

Rusya'nın Türkistan politikası konusunda oldukça etkili bir isim olan General K. P. Kaufman²² Rus kültürünün aşılması ve bu toprakların Rusya'nın tam anlamıyla bir parçası olması için yoğun çaba harcamıştır.²³ Kaufman'a göre Rus çocukları ile yerli çocuklar aynı okullarda eğitim görmeliydi. Aynı okullarda eğitim verilmesi süreci içerisinde siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan Rusya'ya zarar verecekti.²⁴ Kaufman, Rusya'nın Türkistan politikasındaki eksik ya da hatalı gördüğü konuları söylemekten çekinmiyordu. Kaufman'a göre Türkistan coğrafyasının oldukça geniş olması, şehirlerarası mesafeyi arttırıyor bu da iletişim sorununu ortaya çıkarıyordu.²⁵ Posta teşkilatının sistemli olmaması Rus yetkilileri arasında iletişim eksikliğine sebep oluyordu. Rusya'nın Türkistan coğrafyasında telgraf hattı çekilmesiyle ilgili aldığı kararlar

¹⁷ Mahir Aslan, "Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm," *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2018): 53-54.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023), 366; T. Y., "Türkistan'ın İstilasını Nasıl Hazırladı," *Türkistan Dergisi* 3/4 (1953): 12-13.

¹⁹ Hatice Kerimov, "Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 11-13; Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi; Türkistan Türklüğü'nün Millî Mücadelesi* (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006), 409.

²⁰ K. P. Kaufman, *Proyekt Vsepoddanneşego Otçeta Gen. Adyutanta K. P. fon-Kaufmana i po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva, 7 Noyabrya 1867- 25 Mart 1881 g.* (St. Peterburg: Voennoya Tipofrafiya: 1885).

²¹ Rıdvan Çitil, "Dala Vilayati'nin Gazeti," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 55 (2016): 378-379.

²² Rusların Türkistan Genel Valiliğini kurmasından sonra, Türkistan'ın ilk Genel Valisi olarak 14 Temmuz 1867'de tayin edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kishimjan Eshenkulova, "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007), 26.

²³ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2011): 70-71; Eshenkulova, "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)," 27-28.

²⁴ Egamberdiyev, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)," 104.

²⁵ Edward Allworth, *Centralasia; 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview* (Durham and London: Duke University Press, 1994), 141-142.

Türkistan'daki Rus basınına da yansımıştı.²⁶ Ama Türkistan kültürü ile Rus kültürü arasındaki uçurum fazlaydı ve bunu ortadan kaldıracak yeterli çaba yoktu. Yerel halkın Rus kültürü ve Rusçaya soğuk yaklaşması aşılması gereken en büyük sorundu. Rus yetkililerin ve Rus göçmenlerin yerli dili öğrenmemesi, süreci sıkıntıya sokuyor halk-idareci çatışmasını tetikliyordu. Yerel halktan seçilen bazı idarecilerin organizasyon eksikliği de Türkistan'daki sorunların artmasına sebep oluyordu.²⁷ Kaufman'ın bu tespitleri olaylara ne kadar ciddi baktığını ve çözüm arayışı içerisinde olduğunu göstermektedir. Özellikle dil konusunda adımlar atılmalı, yerliler ve Rus idareciler arasındaki iletişim sorunu ortadan kaldırılmalıydı.²⁸

Kaufman'ın dil konusundaki düşünceleri diğer Rus komutanları tarafından da benimsenmekteydi. Örneğin; General N. O. Rozenbah (1881-1889) vakit kaybetmeden Rus-yerli okullarının açılması gerektiğini düşünüyordu. Rozenbah, bu konuda bir tasarı hazırlamaktan da geri durmamıştı. Buna müteakiben ilk Rus yerli okulu Türkistan'ın incisi konumunda bulunan Taşkent'te (1884) açılmıştır.²⁹ Bu tarz okulların sayısı her geçen gün artmış 1900'lü yılların sonuna gelindiğinde 100'ü aşmıştır. Türkistan'ın kalbi olarak nitelendirilen Fergana Vilayeti'nin askeri valisi General N.İ. Korolkov da yerel halkın asimile edilerek Rus hizmetkarı yapılması konusunda oldukça özverili davranmıştır. O, 1898'de Çar II. Nikolay'a gönderdiği raporda Türkistan'ın asimile edilmesinin Rus yerli okullarına yerli çocukların gelmesiyle mümkün olacağını dile getirmiştir.³⁰ Korolkov'a göre Türkistan'da resmi işler mecburi olarak Rusça yapılırsa Rus okullarına talep artacaktır.³¹ Bu kararın uygulamaya konulması Türkistan'da Türk dili için güneşin batması anlamına geliyordu. Yüzyıllardır konuşulan ve ortak bir kültürün oluşmasına imkân veren Türkçe'nin unutturulması yeni nesillerin milli şuuru kaybetmesine yol açacaktı.³² Askeri olarak Ruslara karşı direnme gücü kalmayan Türk halkının dil silahının da elinden alınması ve içinin boşaltılması bağımsızlık umutlarının körelmesi anlamına gelecekti.

Rusya'nın yayılcı siyaseti karşısında birlikte hareket etmekten yoksun olan ve bunun bedelini esaretle ödemek mecburiyetinde kalan Türkistan halkı, dilini ve kültürünü muhafaza etme konusunda oldukça özverili davranmıştır. Türk boyları arasında yüzyıllardır süregelen bir rekabet yerini dayanışmaya bırakmıştır. XX. yüzyılın başlarında Türkistan coğrafyasında kurulan siyasi partiler de bunun en büyük göstergesidir. İdil-Ural coğrafyasından bütün Türk coğrafyalarına yayılan Usul-u cedit güneşi, Türk dilinin Rusça karşısında en önemli mukavemet gücü olmuştur.³³ Bazı Türk boylarının İslam öncesi gelenekleri yaşadığı konusundaki argüman Rus bakış açısının bir

²⁶ *Turkestanskiye Vedomosti* 8 (15 Avgusta 1870): 46.

²⁷ Kerimov, "Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)," 103.

²⁸ P. V. Znamenskiy, *Uçastiyeye N. İ. İlimskogo v Dele İnarodçeskogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye* (Kazan: 1900), 4.

²⁹ Eshenkulova, "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)," 160.

³⁰ S. M. Gramenitskiy, *Polojeniye İnarodçeskago Obrazovaniya v Sır-Darinskoy Oblasti* (Taşkent: 1916), 14.

³¹ Kiriak Efimoviç Bendrikov, *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane (1865-1924 godı)* (Moskova: iz: APN RSFSR, 1960), 73-74.

³² Egamberdiyev, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)," 105.

³³ İlker Türkmen, "Rusya Türklerinin (Kırım, Azerbaycan) Türkiye'de Kamuoyu Oluşturma Çabaları Çerçevesinde Yayın Faaliyetleri," *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/11 (Ocak 2024): 197.

ürünüdür. Bu topraklar büyük bir medeniyetin temsilcisi olduğundan Rusya bu argümanı ortaya atmıştır.³⁴ Rus okullarının dil açısından vereceği zarar Türkistan'daki Türkçe yayınlarla en aza indirilmiştir. Her ne kadar Rusya, Türkistan'ı asimile etmek konusunda dil siyasetini parola olarak görse de sonuçlar beklediği seviyelerde olmamıştır.³⁵ Türk lehçelerinin küçük farklılıklarından faydalanılması ve bu yolla Türkistan'ın parçalanması tezini savunan N. İ. İlminskiy başta olmak üzere N. P. Ostroumov ve A. E. Alektorov, Rusya'nın bu siyasetinde kilit rol oynayan isimler olmuştur.³⁶ Türkistan'da şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır; bir tarafta düzensizlik ve istikrarsızlık istinadıyla sömürgeleştirilmek istenen Türkler, bir tarafta kararlı ve sistemli bir şekilde asimile etmeyi amaç edinen emperyalist Rusya. Oysa silah zoruyla elde edilen topraklarda kolay kabulleniş söz konusu bile olamazdı. Elbette ki Rusya bunun farkındaydı ve buna göre adımlar atmak istemişti.³⁷

Türkistan'ın Ruslaştırılması konusunu meşrulaştırmak isteyen Rusya bu konuda somut adımlar atmıştır. Elindeki devlet gücünü ve siyasi otoritesini kullanarak Türk halkını istediği gibi eğitmek ve menfaatine uygun hale getirmek öncelikli amacı olmuştur.³⁸ Toplumun değer yargılarını, geleneklerini, göreneklerini tarihi hafızasını değiştirmenin birinci yolu eğitim sisteminde ve kullanılan dilde yapılacak değişikliklerdir.³⁹ Türkistan'da ceditçilerin yaptıkları yayınlar sansürlenmekte ya da tamamen yayın hayatına son verilmekteydi.⁴⁰ Buna mukabil halkın anlayabileceği dilde (yerel) yapılan yayınlar ile Rusya kendi propagandasını yapmaktan geri durmamıştır.⁴¹ Dönemin koşullarına göre oldukça başarılı bir yayın süreci takip eden "Türkistan Vilayetiniñ Gazeti" ve "Dala Vilayetiniñ Gazeti", Ruslaştırma siyasetinin meşrulaştırıldığı önemli mecralar olmuştur. Bu gazeteler mahalli dilde çıkarıldığı için halk tarafından oldukça fazla ilgi görmüştür.⁴² Rusya kanunlarının, Çar emir ve genelgelerinin, Rusya'dan haberlerin ve bölgedeki olayların anlatıldığı bu gazeteler sayesinde Türkistan halkı gün geçtikçe Rus kültürü ve Rus yaşamına alıştırılmıştır.⁴³ Haberler dolayısıyla verilen mesaj; Rusya'nın Türkistan bölgesindeki varlığının bir zaruretten ibaret olduğu idi.⁴⁴ Aslında bu ifade; Rus Dışişleri Bakanı Gorchakov'un, dünya kamuoyu ile paylaştığı bildirinin⁴⁵ Türkistan

³⁴ Bennigsen & Quelquejay, *Step'te Ezan*, 20.

³⁵ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, "İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği İdeali," *History Studies* 1/1 (2009): 304-305.

³⁶ Mustafa Özgür Tuna, *Gaspıralı İlminskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi* (Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 2004), 162.

³⁷ S. N. Brejneva, "Otrajeniye İdei Akkultüratsii v Pereselençeskoj Politike Rossiyskoj İmperii v Turkestane na Rubeje XIX-XX vv." *Journal Of Russian History* 7/3 (2018): 613.

³⁸ P. İ. Kvtsit, "Priçtam Tsekvey Turkestanskoy Yeparhii," *Turkestanskiye Yeparhialniye Vedomosti* 8 (1 Dekabrya 1906): 38-39.

³⁹ Halis Çetin, "Devlet, İdeoloji ve Eğitim," *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2001): 206.

⁴⁰ A. Oktay, "Türkistan'da Cedit Matbuatı," *Türkistan Dergisi* 1/6 (1953): 17.

⁴¹ N. Maev, "Naşe polojeniy ve Sredney Azii," *Turkestanskiye Vedomosti* 20 (14 İyunya 1871): 80-82

⁴² İlker Türkmen, *Muhacir Rusya Türkleri Basınında Sovyet Emperyalizmi* (İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2024), 50.

⁴³ Andreyev Berzovskiy, *Turkestanskiye Yeparhialniye Vedomosti* 1 (15 Avgusta 1906): 9-10.

⁴⁴ Raşit Tacibayev, "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi," *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya* içinde, düz. Savaş Kafkasyalı (Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012), 183; Çitil, "Dala Vilayatinin Gazeti," 394.

⁴⁵ "Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler, kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmememiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde

halkına kanıksatılmaya çalışılmasından başka bir şey değildi.

Rusya Eğitim Bakanlığı'nın hazırlamış olduğu "Rusya'da yaşayan Müslüman Halkın Eğitimi" konusundaki kanun tasarısı, İlminskiy'in Türkistan'ı Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyasetinin resmiyete bürünmüş şeklidir. Hatta O, Kazan Türkleri üzerinde değil özellikle Kazak Türkleri üzerinde dil ve ayrıştırma politikası uygulanması gerektiğini düşünmekteydi.⁴⁶ Bu konuda kendisine müttefik olarak Kostanay Rus-Kazak okulunun ilk mezunlarından olan İbray Altınсарin adında bir Kazak'ı seçmişti.⁴⁷ Orenburg'ta iki yıl beraber yaşayan Altınсарin ve İlminskiy farklı özelliklere sahip olsalar da milliyetçi duygularla hareket etmekteydiler. Fakat Kazak kimliğiyle gurur duyan ve milleti için çaba harcayan Altınсарin'in Rus milliyetçisi İlminskiy ile aynı çizgide olması çok mümkün değildi. Nitekim bir süre sonra Rusya'nın gerçek hedefi ortaya çıkmıştır. Kazak çocuklarına Rusça eğitim verme gayreti içerisinde olan İlminskiy'in milli duygularla hareket eden Altınсарin'e okullar açması konusunda destek olduğu ve bu okulların kazakların hayrına olmadığı anlaşılmıştır.⁴⁸ Kazaklar çocuklarını Rus okullarına göndermek istemiyor, Rusya'nın Hristiyanlaştırma politikasına karşı kendilerini muhafaza etmeye çalışıyordu.⁴⁹ Rus okullarında Lanin, Bukin, Nalivkin, ve Terentyev gibi Rus yazarların kitapları okutuluyordu.⁵⁰ Rusya'nın asıl hedefi Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen boylarını dil açısından parçalamaktı.⁵¹ Okuma yazma oranının oldukça düşük olduğu Türkistan'da Kiril alfabesine geçilecek, yeni okumayı öğrenen öğrenciler diğer soydaşları için hazırlanan Kiril alfabesini anlamayacaktı.⁵² Dolayısıyla, yüzyıllardır birbirini anlamakta zorlanmayan ve aynı soydan geldiğinin bilincinde olan Türkistan halkı çok kısa sürede bu yetisini kaybetmiştir. Alfabeyle birlikte derinleşen dil farkı, milli bilinci köreltmüş kültürel ayrışmanın temellerini atmıştır. İslam dininin bağlayıcı özelliklerini pasifize etmek isteyen Rusya⁵³, Hristiyanlıkla ilgili çok sayıda kitap basmıştır.⁵⁴ Bu kitaplar yeni nesillerin kendi dinini sorgulamasına ve esaret zincirinin farkında olmamasına sebep olacaktır. Öyle ki çarlık Rusya'nın son elli yılında bastığı kitapların neredeyse tamamı Hristiyanlık ile ilgilidir.⁵⁵ Buradaki amaç çok açıktır. Dil ve

hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatleri ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerinde yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi..." Ayrıntılı bilgi için bk. Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti," *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 591; Mehmet Saray, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu* (Ankara: TİKA Yayınları, 2004), 62.

⁴⁶ Alau Adilbayev, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri," *Bilig* 23 (2002): 70.

⁴⁷ Serik Maqpirov, *İbray Altınсарin, Öner Bilim Bar Jurttar* (Almatı: Jalın, 1991), 223.

⁴⁸ Ekrem Ayan, "İbray Altınсарin ve Nikolay İvanoviç İlminski'nin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri," *Turkish Studies* 3/7 (2008): 130-131.

⁴⁹ V. Y. Basın, *Rossiya i Kazahskiy Xanstva v XVI-XVIII vv.* (Almatı: Nauka, 1971), 94-95; Maqpirov, *İbray Altınсарin*, 69.

⁵⁰ S. M. Gramenitski, "İnorodçeskiye obrazovaniye v Turkestanskom kraye," *Turkestanskiye Vedomosti* 6/18 (Yanvarya 1900): 9.

⁵¹ Mehmet Aça, "Misyoner Şarkiyatçı İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaşma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri," *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı* 9/55 (2013): 1468-1469; Enver Kapağan, "İlminskiy'in Projeleri ile Parçalanmış Türkistan'da Yeniden Birlik Çalışmaları Üzerine Görüş ve Öneriler," *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/4 (2014): 4-5.

⁵² Egamberdiyev, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)," 104-105.

⁵³ Ş. İbragimov, "O mullah' v Kirgizskoy stepi," *Turkestanskiye Vedomosti* 14 (3 Maya 1871): 55-57.

⁵⁴ Alaadin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Panislavizm Işığında Türkistan* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1997), 246.

⁵⁵ Y. Gofman, "Ustav Pravoslavnogo Obşestva," *Turkestanskiye Vedomosti* 5 (28 Yanvarya 1917): 28.

din bağının zayıfladığı bir toplumda mücadelecilik özellik kaybolacak, yıllardır süregelen isyanlar son bulacaktır.

Kültür asimilasyonu sürecinde etkili olan en önemli faktör şüphesiz ki Rus göçmenleridir. Rusya'nın göçmenler yoluyla kalıcılığını muhafaza etme çalışmaları; Karadeniz'in kuzeyinde, Kafkaslarda, Sibirya'da ve dahi pek çok yerde gözlemlenmiştir.⁵⁶ Şimdi sıra Türkistan topraklarında idi. Toplumsal uyum yeteneği olmayan problemler nüfus başta olmak üzere binlerce Rus göçmen Türk coğrafyalarına dağıtılmıştır.⁵⁷ Her ne kadar kalıcılık amacıyla yapılsa da belirli bir organizasyon ve sosyolojik alt yapı olmaksızın yürütülen bu faaliyetler göçmen krizine sebep olmuştur.⁵⁸ Rus göçmenler için bilinmeyen topraklara seyahat etmek ve yeniden düzen kurmak bir anlamda kolay değildi. Bunun için yönergeler hazırlanmış Türkistan topraklarında sağlanacak kolaylıkların listesi yapılmıştır.⁵⁹ Sonuçta, göçmenlere Rus idareciler oldukça bonkör davranmış yerli halkın elindeki değerli arsalar dağıtılmıştır. Maddi, manevi, siyasi ve kültürel anlamda desteklenen göçmenler yerel halk ile büyük problemler yaşamıştır. Çünkü Yerel halkın gözünde Rusya nasıl ki istilacı ise Rus vatandaşlar da onun temsilcisiydi ve dostane duygular besleyemezlerdi.⁶⁰

Türkistan'ın verimli topraklarının Rus göçmenlerine dağıtılması ve yerli halkın âtil durumda bırakılması toplumsal eşitsizliğe sebebiyet vermiştir. Barınma ve hayatını idame ettirebilme şansı kalmayan Türkler öz yurdunu terk etmek dışında bir çıkar yol bulamamıştır. Türklerin kadim yurdu olarak ifade edilen ve yüzyıllar boyunca çeşitli Türk boylarına ev sahipliği yapmış olan Türkistan'ın demografik yapısı bu şekilde Ruslar lehine değiştirilmek istenmiştir.⁶¹ Demografik açıdan göçmen ve yerli halk arasındaki uyumsuzluk okullara, sosyal yaşama, günlük aktivitelere de yansımıştır. Rus göçmenler yerli halk ile dil konusunda hiçbir ortak bağ kuramadıkları için çocuklarını kendi açtıkları okullara göndermişler ve kendi mahallelerinde yaşamışlardır.⁶²

Çok tabiidir ki Rus yetkililerin bu haksız uygulaması isyanların birbiri ardına patlak vermesine sebep olmuştur. İsyenların farklı gerekçelerle ortaya çıktığı düşünülse ve tarih sayfalarında öyle yazıyor olsa da hepsinin tek gerekçesi Rus karşıtlığıdır. Bu karşıtlık öylesine bir infiale sebep olmuştur ki küçücük bir kıvılcımdan kocaman bir yangın çıkması misali toplumda karşılık bulmuştur. Bağımsızlık hissiyatının belki de dünyada en ağır bastığı milletlerden olan Türklerin sömürge zincirine vurulması elbette ki bir karşılık

⁵⁶ Telli Korkmaz & İlker Türkmen, "Türkiye'deki Muhacir Azeri Basını Işığında Sovyetlerin Azerbaycan Topraklarında İskân Siyaseti," *Cappadocia Journal of History and Social Sciences CAHJ* 6 (2016): 181.

⁵⁷ Mesnosti, "Semireçenskogo Kraya, Prednaznaçenniya Dlya vodvorenii na nih Poselentsev," *Turkestanskiye Vedomosti* 14 (3 Mayıs 1871): 58.

⁵⁸ Brejneva, "Otrajeniye İdei Akkulturationsii v Pereselençeskoy Politike Rossiyskoy İmperii," 613-614.

⁵⁹ G. Hidoyatov, *Moya Rodnaya İstoriya* (Taşkent: İzdatel Ukituvçi, 1990), 287.

⁶⁰ Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi*, 409.

⁶¹ Brejneva, "Otrajeniye İdei Akkulturationsii v Pereselençeskoy Politike Rossiyskoy İmperii," 613-615.

⁶² Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi*, 409.

gerektirecekti. 1898'de Andican'da Saçlı İşan (Dükçü)⁶³ Ayaklanması⁶⁴ Türkistan Türklerinin gösterdiği büyük bir reaksiyondur. 1916'da Kırgızistan'da başlayan Ürkün ayaklanması⁶⁵ Korbaşı Ayaklanmasıyla devam etmiş 1930'lu yıllara kadar Rusları uğraştırmıştır.⁶⁶ Rusların Türkistan coğrafyasındaki isyanları bastırmak için Taşnak Ermenileri kullandığı Yerli Sovyet idarecilerinden olan Turar Riskulov'un⁶⁷ raporlarına da yansımıştır. Onların soygun yaptığı, kadınları kaçırdığı ve bu sayede isyanın bastırılması için Rusya'ya yardımcı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸ Bu ayaklanmalar somut bir başarı getirmemiş olsa da Rusya açısından bir ders çıkarılması gerektiğini göstermiştir. Ruslar bundan sonra atılacak adımlarda halkın öfkesini çekmemek için daha dikkatli davranmak durumunda kalmışlardır. Türkistan halkının Rus nüfuzunu kolay kolay kabul etmeyeceği ve kendi kültürel özelliklerinin muhafazası için canını ortaya koyacakları defaten görülmüş oldu.

Rusya konuya çözüm bulabilmek için çeşitli yollar aramış Rus göçmenler ile yerli halkın kaynaşması gerektiği konusunda karar kılmıştır.⁶⁹ Bu karara binaen açmış olduğu okullarda hem Rus göçmen çocukları hem de yerli ailelerin çocukları aynı dersleri görecektir demografik açıdan iki farklı etnik unsur kaynaşacaktı.⁷⁰ Türkçe'nin fonetik açıdan Rusça ile benzer yönler taşıması en büyük problemi teşkil etmiştir. Kiril alfabesinin karmaşık ve zor yapısından dolayı halkın öğrenmesi kolay olmamıştır. Bu dönemde kullanılan Arap alfabesinin yapısı düşünüldüğünde bu alfabeyle olan yabancılaşma konuyu izah için yeterli olacaktır. Ayrıca hiç sesli harf bulunmayan bir alfabeden sesli harflerin her türünün bulunduğu bir alfabeyle geçmek dil bilimi açısından açıklanması kolay olmayan bir durum olsa gerekir. Rusya için bir diğer sorun da Rus göçmenlerin ve Rus idarecilerinin Türkistan'da uygulanan dil politikasına taraftar olmamasıydı. Çünkü bu guruplar

⁶³ Fergana Vadisi'nde yaşayan ve genç yaşta imam olan Muhammed Ali Sabiroğlu, babasının "dük" (iplik-kirmen) işi ile meşgul olmasından dolayı bu ismi "lakabı" aldığı bilinmektedir. Ayrıca babası Molla İsmail, İşanlar hizmetinde çalışan önemli bir din adamıydı. Babasıyla aynı yaşam felsefesine sahip olmasından sebeple "Dükçü İşan" ismi ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yunus Emre Tansü & Ali Özdemir, "Dükçü İşan İsyanı (1889)," *Sosyal Bilimler Dergisi* 7/3 (2017): 235.

⁶⁴ Uzun cübbe giyen, başlarında börk (şapka) olan, omuzlarına torba asan, saçları ve sakalları da uzun olan İşanlar'ın çıkardıkları isyan Rusları bile şaşırtmıştır. Omuza torba asma ritüeli bu yüzyıllarda neredeyse bütün tarikat liderlerinin ve mensuplarının yaptığı bir uygulamadır. İşanlar tarikatının özünün Yesevilik (Piri Türkistan Hoca Ahmet Yesevi Hazretleri'nin tarikatı) ile bağlantılı olduğu ve O'na ayrı bir saygı ve muhabbet besledikleri de bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Satıbalı Mambetalıyev, *Kırgızistandaki Musulman Sektaları* (Frunze-Bişkek: Kırgızistan Basması, 1996), 23.

⁶⁵ Füsün Kara, "1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün," *Turkish Studies* 6/2 (2011): 541.

⁶⁶ İlker Türkmen, *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 6; Hayit Baymirza, *Basmacılar Türkistan Millî Mücadele Tarihi 1917-1934* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 33-34; Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı; XIX. Yüzyılın İlk Yarısı* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2015), 63.

⁶⁷ 1894'te Kazakistan'ın Yedisu bölgesinde dünyaya gelmiştir. İyi denilebilecek düzeyde bir eğitim görmüş, Kazak halkının bağımsızlığı için mücadele etmiştir. 1918 yılında Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti üyesi olmuş 1919 yılında Komünist Parti Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti İcra Komitesi Başyardımcısı seçilmiştir. 1926'da Kazakistan Komünist Partisi'nin Basın Bölümü Sekreteri olmuş Alaş orda partisi geçmişi olan Ahmet Baytursunov, Halil Sostmuhammedov, Muhammetcan Tıñşpayev gibi isimlere görevler vermiştir. 1926-1937 yılları arasında önemli görevler üstlenmiştir. 1937 yılında halk düşmanlığı ve dış güçlerle iş birliği yapılarak suçlanarak tutuklanmıştır. 10 Şubat 1938'de kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Bk. İkbâl Vurucu & Mikail Cengiz, "Çarlık'tan Sovyetlere Geçiş Sürecinde Türkistanlı Bir Aydın ve Hareket Adamı: Turar Riskulov ve Milliyetçiliği," *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* içinde, ed. Yunus Koç & Mikail Cengiz (Ankara: Bizim Büro Matbaa, 2018), 258-260.

⁶⁸ Turar Riskulov, *Revolutsiya i Korennoye Naseleniye Turkestana* (Taşkent: 1925), 107.

⁶⁹ M. G. Bogdanov, "İz' Samarkanda," *Turkestanskiye Vedomosti* 3 (7 Fevralya 1871): 16.

⁷⁰ S. Frederick Starr, *Fergana Valley: The Heart of Central Asia* (New York: 2011), 78.

Ruşçanın yerliler tarafından aktif bir şekilde kullanılmasını istemiyordu. Yerliler cahil bırakılmalı ve Rus siyasetinin inceliklerini (özellikle İlminskiy'nin) kavramamalıydı.⁷¹ Okuma yazmadan ileri bir eğitimin verilmesi Türkistan'ın aydınlanması anlamına geleceğinden yerli Rus okullarında Türk çocuklarının eğitim alması çok da istenilen bir durum değildi. Bu çocuklara ansiklopedik bilgilerinden daha fazlası gerekmiyordu.⁷² Burada diyebiliriz ki Rusya'nın asıl politikası kanunlarını ve emirlerini okuyup anlayabilecek fazla aydınlanmamış üreticiler kazanmaktan ibaretti.

XX. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan'da birbiri ardına açılan fabrikalar yoğun bir iş gücünü gerekli kılmaktaydı. Bu iş gücü makinaları kullanabilecek kabiliyette olmalıydı. Bu sebeple yeni okullar açılmakta Türkistan coğrafyasında okuryazarlık oranı nispeten artmaktaydı. Ortodoks Rusların işveren konumunda bulunduğu bu fabrikalar köylerin ve şehirlerin kalkındığı izlenimi veriyordu. Mevsimlik işçilerin, Rus göçmenlerin, fabrika uzmanlarının, demiryolu mühendislerinin akınına uğrayan Türkistan topraklarında Türk nüfus geri plana itilmiş işçi konumuna düşmüştür.⁷³ Yüzyıllardır gündeme gelmeyen kadınların eğitimi, hak ve özgürlükleri gündeme gelmiş halk uzun süreli uykusundan uyanmaya başlamıştır.⁷⁴ Okul çağına gelen kızların okuryazarlık öğrenmesi (Ruşça olmak kaydıyla) teşvik edilmiş birçok kadın okulu açılmıştır. Yoksul ailelerin çocuklarına eğitim verilmesi için dernekler kurulmuş halkın desteğiyle eğitim faaliyetleri hızlanmıştır. Toplum içerisinde görece olarak daha aydın olanların çocukları zor şartlar altında yurt dışına eğitime gönderilmiştir.⁷⁵ Bu öğrenciler, ilerleyen süreçte Türk Dünyası aydınları olarak Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Rusya, şartlar gereği önceki dönemlerdeki gibi dini propaganda yapmayı uygun görmediği için halkın inancına çok fazla müdahale etmiyor, Rus dilini yaymayı ve halkı Rus kültürüne alıştırmayı daha uygun buluyordu.⁷⁶

Türkistan coğrafyasında XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bir biri ardına çıkan isyanlar göstermişti ki Çarlık Rusya'nın ve akabinde gelen Sovyet idaresinin uygulamaları doğru değildir. Halkı baskı altında tutmanın ve zorla asimile etmeye çalışmanın kazanç olmayacağını anlayan Rusya, menfaati doğrultusunda nispeten ılımlı bir politika sergilemiş Türkistan halkının nezdinde varlığını meşrulaştırmaya çalışmıştır. Yurt dışına öğrenci gönderebilecek serbestliği vermesinin altında yatan asıl etmen de bu olsa gerekir. Yüzyıllardır han tahakkümü ve mutlak hâkimiyetinde bulunan halkın eğitim ve kültürel gelişmişliğe aç olması, Rusya açısından bir fırsata dönüşmüştür.⁷⁷ Siyasi özgürlüğünü kaybeden Türkistan halkının geçmişin köhne denebilecek yönetimi ile modern işleyiş arasında tercihe mecbur bırakıldığı aşıkardır. Bir anlamda Türkistan, "ölümü gösterip sıtmaya razı etmek" gibi bir uygulamanın ortasında kalmıştır. Eğitim alanında atılan

⁷¹ A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. 2 (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 486.

⁷² M. Mihaylov, "K Voprosu o Rasprostraneniı Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkogo Turkestana," *Turkestanskiye Vedomosti* 41 (16 Oktyabrya 1884): 48.

⁷³ Telli Korkmaz & Songül Ünal, "Azerbaycan'da "Kızıl İstila" Odlu Yurt Mecmuasına Yansayanlar," *Nevshehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 7/1 (2017): 117.

⁷⁴ Kapağan, "İlminskiy'in Projeleri ile Parçalanmış Türkistan'da Yeniden Birlik Çalışmaları Üzerine Görüş ve Öneriler," 8-9.

⁷⁵ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (İstanbul: Emre Yayınları, 2003), 27-28.

⁷⁶ Januzak Kasimbayev, *İstoriya Gorada Akmolı 1832-1917 gg.* (Almatı: Atamura, 1995), 53-54.

⁷⁷ Kapağan, "İlminskiy'in Projeleri," 6-7.

adımlar yerel Rus yöneticiler tarafından tasvip edilmiyor sürekli raporlarla Moskova'ya bildiriliyordu. Türk çocuklarının yükseköğrenime kaydolması ve kendisini geliştirmesinin Moğol istilasından daha korkunç bir sonuca yol açacağını ifade etmişlerdir.⁷⁸

Rusya'nın, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da uyguladığı politikanın altında, medeniyetin taşıyıcısı olmak değil bağımsızlığını kaybetmiş ve zamana ayak uyduramamış bir toplumun kendi yararına olacak şekilde mimarı olmak vardır. Dilini, kültürünü, geçmişini ve amacını unutmuş bir toplum yaratılabilirse Rusya milyonlarca işçi kazanmış olacaktı. Nerdeyse karın tokluğuna çalışan bir toplumun ekonomik getirisi de Rusya'nın daha uzak sınırlara ve daha yüksek bir medeniyete ulaşmasına hizmet edecekti.⁷⁹ Önce toprağı elinden alınan Türkistan halkı sonra; dilinden, kültüründen, geleceğinden hatta geçmişin derin köklerinden soyutlanmıştır. Yıllar boyunca dil asimilasyonuna maruz bırakılan bir toplumun çocukları ve torunları kendi tarihinden uzaklaşmış atalarının mücadelesine yabancılaşmıştır.

Sonuç

Yüzyıllar boyunca bağımsız yaşayan ve sayısız devlet kuran Türklerin bilim ve teknolojiye geri kalmasının farklı sebepleri olsa da en bariz sebebi geçmişin karanlığında kalmalarıdır. XVI. yüzyıla kadar eğitim güneşi Türkistan semalarında parlarken bu tarihten sonra parçalanmışlığın sessiz gölgesi bilimi karartmıştır. Tek bir siyasi otoritenin etrafında toplanmayı başaramayan Türkistan halkı birçok hanlığa ayrılmış, birbirine düşman toplumlar yaratılmıştır. Adeta kardeşinin galip gelmesinden önce düşmanın galip gelmesini başarı sayan bir topluma dönüşmüştür. Bunu fırsat bilen Rusya gün geçtikçe Türk topraklarında ilerlemiş Hindistan'a ulaşma politikasını tatbik etmiştir. Rusya'nın bu politikasına karşı önlem almak şöyle dursun, davet eden Türk grupları bile görülmüştür. Kendi tahtını koruma telaşına düşen liderlerin milli hassasiyetleri olmadığı gibi dil hassasiyetleri de olmamıştır.

Topraklarını, hanlıklarını, birliğini ve kardeşliğini kaybeden Türkistan halkının; örf, adet, gelenek, görenek ve dil mirasını kaybetme tehlikesi ortaya çıktığı anda ceditçi düşünce yayılmaya başlamıştır. Bu düşünce yenilenmeyi, aydınlanmayı, kalemi hür genç nesillerle birlikte bağımsızlığı vadediyordu. Milli şuurun yüksek olduğu bu anlayışta dil en önemli faktördü. Rusya, olası bir Türk birliği karşısında "her Türk boyuna farklı kimlik kazandırma" politikası takip etti. Geleneksel eğitimi savunan ve kendi pozisyonunu korumak isteyen kadimciler Rusya'ya dolaylı olarak destek verdi. Yenilikçi okulların kapatılması konusunda yaptıkları şikayetler eğitim faaliyetlerine büyük darbe vurdu. Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasının tatbiki için öncelikle dil asimilasyonu gerekiyordu. Rusya bu konuda oldukça ivedi hareket ederek yüzlerce yerli Rus okulu açtı. Bu okullarda eğitim gören öğrenciler Rusçayı öğrenmeye mecbur bırakıldı. Rus karşıtı okulların tercih edilmesi durumunda ise bu okullar kovuşturma geçirdi. Türk olanın Türkçe konuşması kadar doğal bir süreç olmadığı halde, Rusça konuşmak herkesin borcu

⁷⁸ Egamberdiyev, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)," 106.

⁷⁹ Knyaz Urusov, "Kakoye Finansovoye Uçrejdeniye Neobhodimo Dlya Turkestanskago Kraya," *Turkestanskiye Vedomosti* 8 (15 Marta 1871): 31-33.

olarak görüldü. Rusların Türkistan'da uyguladığı eğitim sistemine ek olarak Rus yerli basını oldukça proaktif bir rol oynamıştır. Rus yanlısı Türkistanlıların da buna destek olmasıyla Türkler kendi dilini konuşamayacak duruma gelmiştir.

1917 Bolşevik Devrimiyle Çarlık Rusya'nın mirasını devralan Sovyet Rusya da Türkistan'daki dil politikası konusunda farklı bir yol izlememiştir. Hatta yarım kalan işi tamamlamak için uygulamaları daha katılaştırmış Türk lehçeleri arasındaki ayrımı derinleştirmiştir. Sovyet dönemiyle birlikte dış dünyayla iletişimi izole olan Türklerin bilim, teknoloji ve her türlü gelişmeden geri kalması kaçınılmaz olmuştur. Birbiri ardına açılan Rus okullarındaki eğitim Rusça ağırlıklı olduğundan bilim dili Türkçeden uzaklaşmıştır. Sovyet döneminde keskin sınırlarla birbirinden ayrılan Türk devletleri Rusya'nın ayrıştırıcı politikalarıyla düşman olmuşlardır. Sovyetler birliği dağıldığı zaman görülmüştür ki dili, kültürü, yaşayış şekli birbirinden uzak Türk devletleri meydana gelmiştir. Bugün Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen her biri aynı etnik unsur içerisinde yer alsada Rusya'nın lehçe ayrımı politikası yüzünden birbirini anlamakta oldukça zorlanmaktadır. Aynı zamanda neredeyse bütün Türkistan halkı Rusça bilmekte Rusçayı entelektüel dili olarak görmektedir. Atalarının bağımsızlık nidaları henüz semada yankılanırken torunları kendi öz dilini değil Rusça konuşmayı tercih etmeleri dikkatle incelenmesi gereken bir konudur. Denilebilir ki Rusya, dil siyasetinde başarılı olmuş Türkistan'ın Rusçayla entegrasyonunu gerçekleştirmiştir.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- Adilbayev, Alau. "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri." *Bilig* 23 (2002): 67-90.
- Aça, Mehmet. "Misyoner Şarkiyatçı İl'minskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaşma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri." *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı* 9/55 (2013): 1464-1477.
- Allworth, Edward. *Centralasia; 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*. Durham and London: Duke University Press, 1994.
- Al-sharabi, Tawfik Abdo Taher Anaam. "Karşılaştırmalı Bir Bakış Açısıyla Dil Öğretiminde Kültür Aktarımı (Türkçe-Arapça Örneğinde)." *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi* 1/1 (2018): 6-16.

- Andican, A. Ahat. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları, 2003.
- Arık, Durmuş. "Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hıristiyan Tatarların Dinî İnanışları." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/1 (2006): 67-86.
- Aslan, Mahir. "Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm." *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2018): 51-83.
- Aşurbay, Naimcan. "Türkistan Ülkesi." *Türkistan Dergisi* 1/6 (1953): 7-9.
- Ayan, Ekrem. "İbıray Altınсарın ve Nikolay İvanoviç İlminski'nin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri." *Turkish Studies* 3/7 (2008): 125-135.
- Basin, V. Y. *Rossiya i Kazahskiye Xanstva v XVI-XVIII vv.* Almata: Nauka, 1971.
- Bendrikov, Kiriak Efimoviç. *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkeстане (1865-1924 godı)*. Moskova: iz: APN RSFSR, 1960.
- Bennigsen, A. & C. Lemercier-Quelquejay. *Step'te Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı Çev. Nezih Uzel*, İstanbul: Ket Basımevi, 1981.
- Berzovski, Andreyev. *Turkestanskiye Yeparhialniye Vedomosti* 1 (15 Avgusta 1906): 9-10. İstanbul: Ket Basımevi, 1981.
- Bogdanov, M. G. "İz' Samarkanda." *Turkestanskiye Vedomosti* 3 (7 Yanvarya 1871): 16.
- Brejneva, S. N. "Otrajenie İdei Akkultüratsii v Pereselençeskoy Politike Rossiyskoy İmperii v Turkeстане na Rubeje XIX-XX vv." *Journal Of Russian* 7/3 (2018): 608-638.
- Buğra, M. E. "Türkistan Ahalisi Arasında Etnoğrafi Farklar Olmadığına Dair İlmî Araştırma." *Türkistan Dergisi* 2 (1953): 3-7.
- Çapraz, Hayri. "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2011): 51-78.
- Çetin, Halis. "Devlet, İdeoloji ve Eğitim." *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2001): 201-211.
- Çitil, Rıdvan. "Dala Vilayatinin Gazeti." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 55 (2016): 377-402.
- Dualı, Şir Muhammed. "XX. Yüzyıl Rusyası Sosyo-Politik Yapısında Rus Ortodoks Kilisesi'nin Rolü." Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Egamberdiyev, Mirzahan. "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)." *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6/1 (2005): 103-108.
- Ergün, Mustafa. "Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar." *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi* 2/1 (2009): 31-56.
- Eshenkulova, Kishimjan. "Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Göçer, Ali. "Türkçe Öğretmeni Adaylarının Dil Kültür İlişkisi Üzerine Görüşleri: Fenomenolojik Bir Araştırma." *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013): 25-38.
- Gramenitskiy, S. M. *Polojeniyе İnorodçeskago Obrazovaniya v Sır-Darinskoy Oblasti*. Taşkent, 1916.
- _____. "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye." *Turkestanskiye Vedomosti* 6/18 (Yanvarya 1900): 8-10.

- Gofman, Y. "Ustav Pravoslavnogo Obşestva," *Turkistanskije Vedomosti* 5 (28 Yanvarya 1917): 28.
- Hayit, Baymirza. *Basmacılar Türkistan Millî Mücadele Tarihi 1917-1934*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1997.
- _____. *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi; Türkistan Türklüğü'nün Millî Mücadelesi*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006.
- _____. *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat. "İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği İdeali." *History Studies* 1/1 (2009): 297-317.
- Hidoyatov, G., *Moya rodnaya istoriya*. Taşkent: İzdatel Ukituvçı, 1990.
- İbragimov, Ş. "O mullah' v Kirgizskoy Stepi." *Turkestanskiye Vedomosti* 14 (3 Maya 1871): 55-57.
- Januzak, Kasimbayev. *İstoriya Gorada Akmola 1832-1917 gg*. Almatı: Atamura, 1995.
- Kapağan, Enver. "İlminskiy'in Projeleri ile Parçalanmış Türkistan'da Yeniden Birlik Çalışmaları Üzerine Görüş ve Öneriler." *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/4 (2014): 1-13
- _____. "Kültür, Tarih ve Kimlik Açısından Dilin Önemi." *Karabük Türkoloji Dergisi* 4 (2021): 49-58.
- Kara, Fusun. "1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün." *Turkish Studies* 6/2 (2011): 537- 546.
- Kaufman, K. P. *Proyekt Vsepoddanneşego Otçeta Gen.Adyutanta K. P. fon-Kaufmana i po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva, 7 Noyabrya 1867- 25 Mart 1881 g.*, St. Peterburg: Voennaya Tipofrafiya, 1885.
- Kerimov, Hatice & İlyas Topsakal. "İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi." *Türk Dünyası Araştırmaları* 121/239 (2019): 365-382.
- Kerimov, Hatice. "Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Koç, Dinçer. *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı; XIX. Yüzyılın İlk Yarısı*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2015.
- Korkmaz, Telli & İlker Türkmen. "Türkiye'deki Muhacir Azeri Basını Işığında Sovyetlerin Azerbaycan Topraklarında İskân Siyaseti." *Cappadocia Journal of History and Social Sciences CAHİJ* 6 (2016): 179-189.
- Korkmaz, Telli & Songül Ünal. "Azerbaycan'da "Kızıl İstila" Odlu Yurt Mecmuasına Yansyanlar." *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 7/1 (2017): 109-121.
- Köprülüzade, M. Fuat. "İsmail Bey Gasprisinki." *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 2/16 (1933): 154-155.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023.
- Kvtsit, P. İ. "Priçtam Tsekvey Turkestanskoy Yeparhii." *Turkestanskiye Yeparhialniye Vedomosti* 8 (1 Dekabrya 1906): 38-39.

- Mambetalıyev, Satıbaldı. *Kırgızistandaki Musulman Sektaları*. Frunze-Bişkek: Kırgızistan Basması, 1996.
- Maev, N. "Naşe polojenıye v Sredney Azii." *Turkestanskiye Vedomosti* 20 (14 İyunya 1871): 80-82.
- Maqpirov, Serik. *Ibiray Altınсарın, Öner Bilim Bar Jurttar*. Almatı: Jalın, 1991.
- Mesnosti, "Semireçenskogo Kraya, Prednaznaçennıya Dlya Vodvorenıya na nih Poselentsev." *Turkestanskiye Vedomosti* 14 (3 Maya 1871): 58.
- Mihaylov, M. "K Voprosu o Rasprostranenii Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkogo Turkestana." *Turkestanskiye Vedomosti Gazetesi* 41 (16 Oktyabrya 1884). 47-54.
- Muhametşin, R. M. "Tatarlarda İslamiyet." *Avrasya Fatihisi Tatarlar*. Haz. İlyas Kamalov, 247-269. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Oktaı, A. "Türkistan'da Cedid Matbuatı." *Türkistan Dergisi* 1/6 (1953): 15-18.
- Özdemir, Emin. "Rusya'nın Kazakistan'da Uyguladığı Kültür Siyasetine Örnek Olarak Dala Vilayeti Gazetesi." *Turkish Studies* 4/3 (2009): 1697-1715.
- Rıskulov, Turar. *Revolutsiya i Korennoye Naseleniye Turkestana*, Taşkent, 1925.
- Sabol, Steven. "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti." *Türkler Ansiklopedisi*. C. 18: 1018-1034. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Saray, Mehmet. *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*. Ankara: TİKA Yayınları, 2004.
- Sayılr, Şeyda Büyükcan. "Türkiye'de Konar Göçerlerin Sosyo-Tarihsel Yapıları." *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19 (2013): 23-38.
- Starr, S. Frederick. *Fergana Valley: The Heart of Central Asia*. New York: 2011.
- Sümer, Faruk. "Kayı Boyu ve Karakeçililer." *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 34 (1989): 4-8.
- Şahin, Zulfiya. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları." *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2014): 171-191.
- T. Y. "Türkistan'ın İstilasını Nasıl Hazırladı." *Türkistan Dergisi* 3/4 (1953): 11-14.
- Tacıbayev, Raşit. "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi." İçinde *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, düz. Savaş Kafkasyalı, 169-210. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012.
- Tansü, Yunus Emre & Ali Özdemir. "Dükçü İşan İsyanı (1889)." *Sosyal Bilimler Dergisi* 7/3 (2017): 233-241.
- Tayanç, Mehmet & Adem İnce. "Türk Ulusal Kimliğinin İnşasında Güneş Dil Teorisinin Rolü ve Önem." *İMGELEM Dergisi* 4/9 (2020): 19-39.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. C. 2. İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.
- Toker, Mustafa. "İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (2004): 31-45.
- Topsakal, İlyas. "Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Torun, Tuğba. "Varlık ve Dil." *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2019): 95-104.

- Tuna, Mustafa Özgür. "Gaspıralı İlminskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi." İçinde *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, düz. Hakan Kırımlı, 141-171. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları, 2004.
- Türkmen, İlker. *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- _____. *Muhacir Rusya Türkleri Basınında Sovyet Emperyalizmi*. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2024.
- _____. "Rusya Türklerinin (Kırım, Azerbaycan) Türkiye'de Kamuoyu Oluşturma Çabaları Çerçevesinde Yayın Faaliyetleri." *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/11 (Ocak 2024): 191-206.
- Urusov, Knyaz. "Kakoye Finansovoye Uçrejdeniye Neobhodimo Dlya Turkestanskago Kraya." *Turkestanskiye Vedomosti* 8 (15 Marta 1871): 31-33.
- Vurucu, İkbâl & Mikail Cengiz. "Çarlık'tan Sovyetlere Geçiş Sürecinde Türkistanlı Bir Aydın ve Hareket Adamı: Turar Riskulov ve Milliyetçiliği." *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası* içinde, ed. Yunus Koç & Mikail Cengiz, 257-266. Ankara: Bizim Büro Matbaa, 2018.
- Yalçınkaya, Alaadin. *Sömürgecilik ve Panislavizm Işığında Türkistan*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.
- Zenkovsky, Serge A. *Rusya'da Türkçülük ve İslâm*. Çev. Ali Nejat Ongun. Ankara: Günce Yayıncılık, 2000.
- Znamenskiy, P. V. *Uçastiye N. İ. İlminskogo v Dele İnarodçeskogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye*, Kazan: 1900.

